प्रवेश सं०

विषय: धर्मशास्त्रम्

क्रम सं०

नाम त्रिंशच्छ्लोकी भाष्यम्

ग्रन्थकार रामचन्द्राचार्य:

पत्र सं० २-२७

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) २६

पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकार: ९×४ ½.

लिपि: दे. ना.

आधार: का.

सं. १८४७

वि० विवरण अपू.

आ. ८१६१

पी० एस० यू० पी०—७७ एम० सी० ई०—१९५९—५० ०००

13896

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रा
३५२६

धारणादारभ्य तत्कालं यावत्संख्यातयासमासैर्दिनानि यस्मिन्कालेत
मितिसमासः। तथाच। अयमर्थः। गर्भधारणमासमादिं कृत्वा यन्मासा
त्यंतरे गर्भविनष्टिस्तन्मासे संख्यया समदिनानीति। अत्र यद्यपि विशे
षणोक्तं तथापि चतुर्थमासमारभ्य षण्मासपर्यंतं इष्टव्यो। आद्यमासे
त्रये त्वविशेषेण त्रिरात्रमाहुः। सपिंडानां तु नाशौचं। तथा मरीचिः। गर्भस्र
त्योयथामासमचिरं तु तमेव त्र्यह इति। अचिरे आद्यमासत्रये। उत्तमे
वा कृणजातौ त्रयोदिवसा। आशौचवर्द्धितवस्तुः। मासत्रये त्र्यहमिति ग
तमोक्तेः। स्मृत्यंतरेति। स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिंडाशौचवर्जनमिति।
एवं मातुराशौचवर्जनमिति। एवं मातुराशौचमभिधाय सपिंडानामाह।
स्नानं शुद्धाः सपिंडा इति। सपिंडाः सद्यः पुत्रभावसानास्नानेन शुद्धाः स्यु
कुः। सद्यः शौचं सपिंडानां गर्भस्य पतने सतीति स्मरणात्। एवं सपिंडानां

चर्थे तु मासादित्रये विशेषेणसद्यः शौचेऽत्राह पंचमषष्ठयोर्विशेषेण माह
त्रेत्यइति। षण्मासा नाम ध्येपदं त्र्यं मास द्वयं पंचम षष्ठास्ख्येन त्र संपि
डास्त्रिदिनमभ्यच्य यःस्युरिसंबंधः। पातेमातुर्यथामासं पित्र्यादीनां दिनत्र
त्रयमिति स्मृतेः। अत्रैमातः पंचमषष्ठयोरिति वचनात्। पातशब्दः पंचमे च
षष्ठमासोपलक्षणपरः। अतः षण्मासादूर्द्धं सप्तमाष्टममासयोः सूति
वस्यात्। अशौचनिमित्तविशेषः। सूतिश्च सूचोजननंतच्चेवेति सूतिवत्ताश्च सवति
मित्तंदशाहं नान्यत्निमित्तमिति याचक्र। सूतेर्दशाहाशौचनिमित्तता॥१॥ ६
द्वादशाहमाशौचं सपिंडेषु विधीयते। जननेप्येवमेस्यान्निपुणां शुद्धिमि
छतामिति मनुक्तावसद्वा। तथा स्मृतिः॥ षण्मासाभ्यंतरं यावद्गर्भस्रावो
भवेद्यदा। तदामाससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते॥ अत ऊर्द्धं स्वजात्यु
क्तं तासामाशौचं निष्ठतरइति॥ तथा हारितोपि॥ जातमात्रे मृते मृतजा ॥२॥

तानां सपिंडानां दशाहमिति। एतस्य चतुर्वर्णसाधारणतामाह। चातुर्व
र्ण्यस्य तुल्यमिति। एतदाशौचं चतुर्णां वर्णानां तुल्यं ~~ब्रह्मचर्यस्यान्विशेषपर~~
~~निनिमित्तमपी~~ साधारणं भवति। नात्र कश्चन वर्णकृतो विशेषः। ननु केवल
मिदमेव तुल्यं यावता विशेषापरनिनिमित्तमपीसाहवयसीति। यद्यो
विशेषोपरतिनिमित्ताशौचं वर्णविशेषोपादानराहित्येन विहितं तदपि चा
तुर्वर्ण्यस्य तुल्यं भवति। तदुक्तं व्याघ्रपादमुनिना॥ तुल्यं वयसि सर्वेषाम
तिक्रांते तथैव चेति। अत्र स्वपुरुषाभिहितइत्यनेन परपुरुषनिहितेजननी
व्यतिरिक्तानामाशौचाभावो द्रुनितः॥१॥ इदानीं कुणपसवनिमित्ताशौ दु४
चे द्वितीयवृत्तेनाह। जन्माशौचांतराले यदि शिशुनशानेनार्लध्पूर्द्धकाले
निः श्वासोनिःपतेद्वा जननजनितमाशौचमस्य वक्तस्त्रेनाहनाभिच्छेदना
२ स शिनिधनमुपगतैस्त्र्यहे लेप शुद्धिः सर्वेषां सूतिकायास्त्विह च सकलेकं
तच्छुद्धिः स्त्रुसद्यः॥२॥ जन्मेति। जन्माशौचांतराले जन्माशौचमध्ये नालच्छे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ध्यूर्द्ध्वकालेनालच्छेदनानंतरं यदि शिशोर्नीशानमुपरमः स्यात्। बाध्य यानि
प्राणः प्रालरहितो निपतेर्लिंगहोच्च दाजननजमितं जन्मनिमित्तमाशौ
चं कस्मं सूतिकूर्णमस्त्येव न शावाशौचनजननाशौच निवृत्तिः। किंतु जन्मा
शौचेनैव शिशुपरमनिमित्ताच निवृत्तिरिभावः। तदुक्तं बृहन्मनुना। दशा
हाभ्यंतरे बाले प्रमीते तत्र तस्य बांधवैः। शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं वि
धीयते। इति। यदि च ज्ञननानंतरं नालच्छेदनात्प्राङ्निधनमुपगतस्तर्हि
सर्वेषां पित्रादीनां स्यहलेन शुद्धिः स्यादिति रीपः। इह विषयेस्मृतिकायां
मातुः सकलैकं संपूर्णं दशाहं प्रसवनिमित्तं स्यात्। शावाशुद्धिस्तु सद्यः
४ ब प्रसवनिमित्तमेव भातिनशावाशौचमितिभावो जीवनजातो यदि ततो म
तः सूतकं एव तु। सूतके सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकं। इति। यावन्नच्छि
द्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकं। छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते।
इति वचनात्। २। एवं कालचिरो येण दशाहान्ताशौचापवादमभिधा ॥३॥

यवयोच स्या विरोध प्रणादपदितद पवादं तृतीयवचनेनाह। ३। स्नानं प्राणिमि
स्नानं यच्चाम तो कांगद्दानजननतो हः परे त्रिदग्धे दग्धो सत्रापि सद्यस्तु
परिदिनमाव्यवह तश्चौलकृत्ये। सद्यौले तु त्रिरात्रं त्रिदिनमितरथा प्यावन्नं
जातन शौचं मातापित्रोः स्तु वै पुत्रे त्रिदिनमदने सान्निध्यो न स्वे स्वे। ३। स्ना
नं प्राणिति नामतः प्राक् नामकरणात्पूर्वं परे तउपरते बाले स्नानं स्नानमा
त्रं न तन्निमित्तशौचमिति। तत्परं तदंतजननाद्दर्वाक्उपरते त्रेते त्रिदग्धे
ऽतः एकरात्रं। अह स्वदत्तकंन्यासु बालेषु च विशोधनमिति याज्ञवल्क्य
वचनात्। अदग्धे तु सद्यः शुद्धिः स्नानमात्रं। आदंतजननात्सद्य इतिवचनात्।
तदुपरि दिनमाव्यवहतश्चौलकृत्यात् तदुपरि दंतादूर्ध्वं यावत्त्रिवर्षं चूडा
करणरहिते परते दिनमेकाहं। आचूडान्नैशिकी स्मृतेरिति वचनात्। कृत
चौडे तु त्रिरात्रमिस्या सद्यौलइति॥ सद्यौले प्राक्नामकरणात् सद्यः शौच
मिति। शंखः स्मृतेः। नामकर्णादूर्ध्वं कृताचौले परे ते त्रिरात्रम्॥ निर्दत्तचौल

त्रि॰ का॰

कानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति मनुवचनात्॥ वर्षत्रयानन्तरं यावदुपनयनं त्रिरात्रमित्याह। त्रिदिनमित्यथाप्याव्रतादिति। इतरथा अकृतचौलेपि राद्वात् कृतचौलेपि संस्थिते तदुपरि वर्षत्रयादूर्ध्वं उपनयनात् प्राक् त्रिरात्रं। तथा यमर्थः। प्रथमाद् अकृतचौलस्य यावदुपनयनं त्रिरात्रम्। वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचौलस्यापि यावदुपनयनं त्रिरात्रमिति। त्रिरात्रमाव्रतादेशाद् इति वचनात्॥ एवं वयोवस्थाविशेषेणाशौचमभिधाय जात्याशौचमाह। जात्याशौचमिति। तदुपरि उपनयनानन्तरं जात्याशौचं दशाहादिकमिति यावत्॥ दशरात्रेपरमिति वचनात्। एवमवशेषेण जातदन्तमरणे मातापित्रोरपि सद्यःशौचं विशेषो न इत्यपवादमाह। मातापित्रोस्तु पुत्रे अदन्ते इत्यादिना अदशने अजातदशने मातापित्रोस्त्रिरात्रमेव। बालानामजातदन्तानां त्र्यहाच्छुद्धिरिति कश्यपवचनात्। पितृपितामहादिसम्बन्धादन्ये त्या दन्त्यहानि ... स्यैतरायां। एतत्सर्वं प्राङ्नामतो वा कृतदशने जननतोहःपरत इत्यादिनोक्तम्। सन्निधौ शिशुमरणे वेदितव्यमित्याह। सन्निधौ॥

२१५

न्यं स्पृष्ट इति। सन्निधौ समीपे नेत्रावेक्षायस्य यास्मेन म्रतइति यावत्। असन्निधौ तु शिशुमरणे। तिक्रान्ताशौचमेतन्न भवति। तिभावः। तदुक्तं व्याघ्रपदमुनिना॥ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजमिति॥ ॥ अथ च तुर्थं वचमाह। जननं द्युवे स्वसंज्ञे जनिकर जननी सोदराणां दशाहं यद्यास्पत्यस्त्वमेवाधिकमिह विषये शौचकं तु त्रिरात्रम्। स्त्री स्वस्नाने न स्वे चिपुरुषविषये ज्ञातिराक्षौरकाले दवाग्वाग्दाने तद् त्रिभिरूपयमनाद् ऊर्ध्वं गोत्रे स्वकं च॥ ॥ तत्रार्द्धपद्यस्यायमर्थः॥ जन्मतऊर्ध्वं ननु द्युवे अहोरात्रे द्विवर्षे असहजे गतसंज्ञे मृत इति यावत्। जनिकरः पिता जननी माता सोदरभ्रातारस्तेषां दशाहमाशौचमित्येकः पक्षः। गर्भस्थे मृते मातुर्दशाहं जाते उभयोः कृतेनाम्नि सोदराणामिति वैद्यवचनात्। अपरं तु अस्पत्यस्त्वमेवाधिकं तत्पक्षान्तरमाह द्वेति। अथवा पित्रादिपस्य त्रिरात्रं शौचं अस्पत्यस्त्वमेवाधिकं। तत्पक्षान्तरमाह द्वेति। अथवा पित्रादिपस्य त्रिरात्रं सपिण्डैः सह समान इति भावः। एतच्च स्तनकं कर्मानधिकारित्वलक्षणं त्रिरात्रं सपिण्डैः सह समान इति भावः। एतद्व स्तनकं कर्मानधिकारिलक्षणं त्रिरात्रं। सपिण्डैः सह समान इति भावः। पक्षद्वये त्रिरात्रं दशरात्रं शावमाशौचमिष्यते॥

ऊनद्विवर्षादुभयोः सूतकं मातुरेव हि। इत्येतद्व्याख्यानसमये विज्ञानेश्वरा
चार्यैः स्पष्टीकृतं। अतः स्त्रीषु वयोवस्थाविभागादाशौचविशेषमाह। करोत्यु
त्तरार्द्धेन स्त्रीति। नामकरणादूर्ध्वं चौरकालादर्वाक् यावच्चौरकालं मृतासु स्त्री
षु कन्यासु त्रिपुरुषविषये यावत्त्रिपुरुषं यो ज्ञातिः स स्नानमात्रेण शुद्ध्येत्।
अत्र स्त्रीपुरुषे विषये तदस्यनेन कन्यानां सापिंड्यं त्रिपुरुषं। अप्रत्तानां तु स्त्री
णां त्रिपुरुषी विज्ञायत इति वसिष्ठोक्तमभिमतं। एतच्च सद्यःशौचे ऽकृतचूडायां
तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयत इत्यापस्तंबोक्तेश्च यमः। चूडाकरणा
दनंतरं वाग्दानादर्वागह्ना एकाहेन ज्ञातिः शुद्ध्येदिति पूर्वेण संबंधः। अहस्त्व
दत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति स्मरणात्॥ त्रिभिरुपयमनात्त्वा
ग्दानादूर्ध्वमुपयमनाद्विवाहादर्वाक् मृतासु परिणीतासु गोत्रे स्वकं च पितुर्गोत्रं त्रि
भिर्दिनैः शुद्ध्येत्। इदं चाशुचिः स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्य
ति बोधयता। यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यंति तु समानाभयमनूक्ता वेदितव्या॥
॥त्र॥ एवं चातुर्वर्ण्यसाधारणीं शुद्धिमुक्त्वा वर्णविशेषेण दशाहाशौचापवादं ॥५॥

पंचमवक्त्रकार्द्धेनाह। जन्मन्येवमस्यापि च दशानिशाहादशाहानि पक्षं मा
सं वर्णाः क्रमेण शुचयः क्वचिल्लद्विजातिस्तु पक्षं मायानप्रस्थे हयतो वा परमति
कुलजे पंडके चापि न स्वयं स्याद्योगिविज्ञो विप्रगुरुमृतवति च दिनं कुरुविट्च सद्यः॥५॥
जन्मनीति। जन्मनि जननाशौचे उपेतः उनीतच। कृतोपवीतसंस्कार उपेतः एव कुर्तुपे
तः। तस्यामस्योउपनीतादि मरणे ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णाः क्रमेण दशनिशादि
कालमशौचयः स्युः। ब्राह्मणो दशाहं। क्षत्रियो द्वादशाहं। वैश्यः पंचदश। शूद्रो मासं प
क्षद्वयमिति क्रमः। उचितं तु पाकयज्ञ द्विजं जशुश्रूषणोषादि विहितकर्मानुष्ठान
शीलः शूद्रः पक्षे पंचदशरात्रेमेवाशुचिर्न तु मासम्। तत्र स्वद्वादशाहानि विशः पंच
दशैव तु। त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्तिन इति वचनात्। इदानीमुत्तरा
र्द्धेन कुलसंबंधिपुरुषविशेषे परमे दशाहाद्याशौचापवादमाह। वानप्रस्थ इति।
कुलजे स्ववंशे वानप्रस्थे तृतीयाश्रमिणि यतौ च चतुर्थाश्रमिणि। पंडके कीवे
परमतिउपरतेऽप्यवःस्नानमात्रे शुद्धिकारणमिति यावत्। योषिज्ञो विप्रगु

दे वि
सु

मितरलक्षणायमतवतिदिनमहोरात्रमाशौचंपूर्वेसाद्गादुक्तं तेनुसद्यः स्ना
नमात्रेणशुद्धिरितिपूर्वेणसंबंधः।पुदयातेन कंलोतरमत्तेनुदिनमेवंच
द्धिहेतुः।किंतु।आत्मणार्थेविपत्तौयेयोधितांगोत्रहेपिवा।आहं बेचहुत
नांवाएकरात्रमशौचंकमितिस्मृतेः॥ उंधतेराह वेशास्त्रे
तत्रधर्महतस्यचासद्यः संतिष्ठते यज्ञसत्रं प्राशौचमिति स्थितिरितिवचना
च्च॥५॥एतत्स्नानमेवशुद्धिनिमित्तमितिवदेन्निर्णितमतोज्ञानानंतरमुस
गीतोदशाहाद्याशौचव्याप्तोकचिद्देशकालादिभेदेनतदपवादमाह॥शाबेती
तासपृच्यतेन।शावेतीतेदशाहात्स्वभृतिविषयकेत्राकृत्रिमासात्रिरात्रं।पक्षिणी
पक्षिण्याषष्ठमासादिनमिहनवमास्यात्ततःस्नानमत्र।स्नानंदेशांतरस्थेचयदि
पितृविषयेदेशकालाविशेषात्स्वंस्वंमातुःसपत्न्यास्त्रिमिदिनमिदमतिक्रांतस्याशौचं
समानं॥६॥शावेशावाशौचेदशाहात्स्वभृतिदशाहादिकाः।अतीतेऽतिक्रांते॥६॥

तेदशादिनानंतरंस्नानादितियावत्।विषयकइतिपस्मिनदेशेमृतिस्तत्रैवज्ञाते॥
त्रिमासात्प्राक्प्रथममासत्रयेत्रिरात्रम्।त्रिमासानंतरमासांत्षण्मासान्तं
पक्षिणीत्यावत्।पक्षीणीपूर्वापरदिनयोर्युक्ताराक्षिरशुद्धिनिमित्तंषण्मासादूर्ध्व
यावन्नवमासपर्यंतंदिनमहोरात्रम्।ततोनवममासादूर्ध्वंस्नानमात्रंस्यादि
तिसंबंधः।देशांतरमृतिश्रवणेविशेषमात्रिमासादावपिस्नानमेवेत्याह।स्नानं
देशांतरस्थइति।मासत्रयेत्रिरात्रंस्यात्षण्मासेपक्षिणीतथा।अहस्तुनवमाद
र्वाग्रूर्ध्वंस्नानेनशुध्यंतीतिवचनवसिष्ठवचनात्।देशांतरमृतंश्रुत्वाक्लीबे
वैखानसेयतौ।मृतेस्नानेनशुध्यतिगर्भस्रावेचगोत्रिणइतिस्मृतेः।तत्राद्यदेशां
तरलक्षणंबृहस्पतिः।महानद्यंतरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः।वाचो
यत्रविभिद्यंतेतद्देशांतरमुच्यते।देशांतरंवदंत्येकेषष्टियोजनमायतं।चत्वा
रिंशद्वदंत्यन्येत्रिंशदन्येतथैवच।एतदितिएतस्याप्यपवादमाह।पितृविषये इदपर ...
शेषइति।देशकालाविशेषात्सर्वदेशेसर्वकालेचपितुश्चमरणेसुतानांस्वंस्वं
जातिविहितंदशाहादिकमेवपितृविषयइत्यत्रपितरौतौविषयौयस्येतिसमा
स॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भ-
वेत्। इति वचनात्। अपरमपि विशेषमाह। मातुः सपत्न्यां त्रिदिनमिति। अरमा पर-
तरि मृतायां पुत्रस्य देशकालविशेषेण नवममासादूर्ध्वमपि त्रिरात्रम्। तदुक्तं
पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्ज्यं द्विजोत्तम। संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचि-
र्भवेत्॥ इति। अत्र शावशब्दग्रहणेनातिक्रान्ते जननाशौचे शुचिर्भवेदित्युक्तं ति प
३ पा तातीतोक्तं। नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलेन॥ एतदतिक्रा-
ताशौचं सर्ववर्णसाधारणमित्याह॥ इदमतिक्रान्ताशौचं समानमिति। इदं-
६ आशौचं तिक्रान्तिरतिः क्रमः। न संबध्यशौचेन संबध्यमाने सर्ववर्णसाधारणमित्यर्थः।
ओषितकालशेषं स्यादशौचं दशमे दिने सर्वं संवत्सरपूर्णे त्रिदशोदकं स्पृ- सं प
शेदिति वचनात्। तुल्येच यस्मिन्सर्वं श्रौतातिक्रान्ते तथैव ... याज्ञवल्क्यवचना-
च्चेति। एवं स्वकुलोत्पन्नमृताशौचं स्वकुलोत्पन्नातिक्रान्ताशौचं मा-
तृसपत्न्यादिविषयत्वेन पित्रोरित्यादिभिः। पित्रोर्गेहे समूढायाः प्रसवमरणयोरे-
करात्रत्रिरात्रे स्यातां पित्रादिकानामपि पौत्रमरणे व्यूढ उत्पन्नास्त्रिरात्रं त्रि- ॥७॥

तिष्वाचार्यमातामहदौहित्रसुतश्रोत्रियर्त्विक्स्वयाज्यस्वस्रसिपुरात्रं त्रि-
त्रे दिवसमशुचिः सोदकस्तु भवत्र॥७॥ पित्रोर्गेहे मातापित्रोर्गेहे समूढायाः प्र-
सवमरणयोः सम्यक् व्यूढायाः परिणीतायाः प्रसवमरणयोः पित्रादि-
नामेकरात्रत्रिरात्रे स्याताम्। यदा पितृमातृगेहे समूढा परिणीता कन्या प्र-
सूता मृता वा भवति तदा तस्याः पित्रादिकानां क्रमादेकरात्रं त्रिरात्रं प्रसवे ए- ३४
करात्रं मरणे त्रिरात्रमित्यर्थः। अत्र पित्रोर्गेहे इत्यनेन भर्तृगृहे प्रसूताया
मृताया वा पितृपक्षस्याशौचाजननाभावः दर्शितः। तथाप्युक्तवचनं। सं- द्वि ७
स्थितासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगेहे स्यातां तदेकरा-
त्रं त्रिरात्रं चेति। अथ पितृमरणे व्यूढपुत्र्याः त्रिरात्रमिति। अत्र। अपरार्केना-
धिकारान्तरसूचना व्यूढपुत्र्याः परिणीतकन्यकायाः पित्रोर्मरणे मातापित्रो-
मरणे त्रिरात्रम्। पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां कथं भवेत्। त्रिरात्रेणैव शुद्धि-
स्यादित्याह ... अन्यमरणे तु पक्षिण्युक्तवचनात्। अत्र तेष्वाचार्यमा-

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रि॰ मा॰

नाम दुहितृस्सुतश्रोत्रियत्विकृ सयाज्यस स्त्रीयेषु त्रिरात्रं। उपनयन
पूर्वकं वेदाध्यापक आचार्यः। एकशाखाध्ययनक्षमः श्रोत्रियः। ऋत्वि
गाध्वर्यवादियज्ञकर्मकर्ता स एव याज्यो यजमान सहितः॥ शेषाप्रसिद्धं
द्धिः एतेषु मृतेषु त्रिरात्रमाशौचं त्रिदिवसमशुद्धिः सोदकस्तु भवयेत्ति॥
(सप्त) सोदकः पुरुषानंतरं सप्तपुरुषावसानः। समानोदकश्च यत्र जाताशौचे
शावाशौचेव त्रिदिवसमेवाशुचिरशुद्धिः स्यात्॥ तथा च बृहस्पतिः। अ
(मान) हेमाहाचार्य श्रोत्रियेष्वशुचिर्भवे [illegible] त्र[illegible]ति तथा स्वदेता। स्वामस्ते च त्रि
[illegible]रात्रमेव त्रिरात्रे विशुध्यतीति उदपाशव्योपि। संस्थितेपादेणी
रात्रे [illegible] त्रिभगिनीसुतासंस्थिते तु त्रिरात्रं स्यादेव धर्मो व्यवस्थितः इति
रथ[illegible]ः। मनुरपि जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राशुद्धिरिष्यते। सं
वत्सरे[illegible]त्यहात्तेदकदायिन इति मनुः। अथाष्टमं वृत्तं॥ पक्षि
णचाशौचमस्ति कृदुहितृस्सुतसंताध्यायिबंधुत्रयांतेवासिस्वसुसुभि ता

[illegible] यान्। मातामहयोश्च पित्रोः स्वसृच विरते मातु
[illegible]दो। [illegible] सज्योतिरेव स्वे स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथेच नष्टे॥ त
~~[illegible]~~ पक्षिणमाशौचमिति स्वच्छियादयो भागिनेयां ताः अ सिद्धाः
तेषां प्रयाणि मस्याविति यावत् मातामहयोश्च विरतायां पित्रोः स्वसरि पातृस्व
सरि पितृस्वसरि च विरतौ यो मातुलेच विरतो मातुलान्यो मातुलपत्न्यां च
विरतायां मातुले च विरते पक्षिणमाशौचकारणं। अथ सज्योतिरिति स्वां च
विषयनृपतौ स्वदेशाधिपतौ नष्टे मृते ग्रामनाथे च नष्टे सज्योतिरेक कालजः शु
द्धिहेतुः। समानं ज्योतिरादित्यो नक्षत्रं वा यस्मिन् सज्योतिः। दिवा नष्टे याव
सूर्यदर्शनमशुद्धिः। नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः। रात्रिनष्टे स्य तु रात्र्यावसानपर्यंतमे
वाशुद्धिरर्कदर्शनाच्छुद्धिरित्यर्थः। अत्र येषां पूर्वं वक्ष्ये त्रिरात्रमुक्तं तेषां त्रि
नः पक्षिणीकथनं देशकालादिभेदतो व्यवस्थापनीयं। एतस्य पक्षे एषामि
धानस्य। [illegible] भगिन्यां मातुलान्यां च मातुले। पित्रोस्वसरि तद्वच्च
पक्षिणी पक्षे यतिशामिति। तथा।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मातुलेश्वरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च। आशौचं पक्षिणी रात्रिं मृता मातामही
यदि॥ तथा च। पक्षिणीम् संपिंडयोनिः संबंधे साहाध्याय्यनिर्वे
त्याद्विवचनानि मूलं। सज्योतिरेवेत्यत्रोक्तेनराजनिसज्योतिर्यस्यस्यादि
षयस्थितइतिमनुवचनात्। ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रियोपाध्याये तपस्विनी। शि २४
ष्ये पंचत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्। इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनं मूलं।
...नवमं वक्तं। शिष्योपाध्याये बंधुत्रयगुरु च तनयाचार्यस्य भार्यास्वगो
त्रादृष्टानां श्रोत्रियेषु स्वगृह परस्मृतौ मातुले चैकरात्रं। राजे सब्रह्मचारि
णि पंचनकं यमपि स्वस्य संबंध पक्षेस्नानेवायुसोतं स्यादि...सत्ं स
...एकदेशाध्यापकं उपाध्यायः ...
...प्रवृरू मावसानः समोत्रः इतरस्यदंडइतरपु...
...ऋमारौचमिति पः ... मातुलेच ...

दक्षरात्रन्यत्त ... चारि ... काचोर्यपनीत स ...
र ... शौचमिति ... नूचानत्वोत्रियेषु
...मुक्त ... नात्मबंधवः पितृबंधवो मा
... विज्ञानेश्वराचार्यैर्व्याख्यानत्वात् त्रिरात्रमाकुरा
शौच ... संस्थितेसति तस्य पुत्रे च पक्ष्योत्र दिवारात्रि मित्तिस्थितिरिति म
नः एकोदककानां त्रयः एककोतेकत्वात् मदः स्मरणमिति जावालिवचनो
त्। सपिंडेषु स्वचेश्मनि मृते तु एकरात्र मिति विकृः स्मरणात्। अत्र ये तु पुन
र्ग्रहणं तेषामसंनिधाने ... आत्रियस्य समानग्रामीण
स्येति ... समानग्रामीणोत्रियस्याश्व
लायनवचनात्। अथ त्रयमपि स्वस्य संबंधपक्षे स्नानं वा सोपत स्यात्।
अत्र अयशब्दोधिकारांतर सूचनार्थः। त्र्यहमपि क्वेना। पिण्डकारेण स्वस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नाविसंबंधेने सबंधिनीभगिन्यादेःसंस्थितस तिथाख्येयुतंसचैलस्नानेशुध्ये स्यादितिसचैलस्नानाच्छुद्धिरितिभावः तदुक्तंयाज्ञवल्क्यमुनिना ॥ भागिन्यांसं स्थितायांतुभ्रातर्यपिचसंस्थिते । मित्रेजामातरि ... त्रेभगिनीसुते । शालके
१७ तस्मतेचैवसद्यःस्नानाद्विशुध्यति ॥ ... समकृतं केसजमाशौचंस
र्वेषांपूर्वस्येसा ... ... मध्येजाताशौचांतरस
निपातेदशमदिनेऽतीतेत्रिरात्रमाह ... शौचस्य ... पिसमेस्व
ल्पके ... नास्पंतरे ... जाताशौच ... शुद्धि ... ल्पोतदाशि
शौचे ... परस्परदिने ... नवाशौचानिपिस्से ... नपद्विजोमा
... र्चदिनऽपरदिनेशुद्धिः ... शौचस्यपूर्वस्यशौचस्यमध्ये यदितुपुनरपर
... शौचांतरेस्वल्पका ... शौचे
... मध्ये ... शौचे ... शौचेनन
... शौचेन ... शौच ... तानित
तनपूर्वशौच ... शुद्धिः समस्य ...

६ ... शौचस्य ... पूर्वशेषेणशुद्धिः ... तस्मात्तदुक्तंमुशनसा । स्वल्पा
शौचस्यमध्येतदीर्घाशौचंभवेद्यदि नपूर्वेणविशुद्धिःस्यात्स्वल्पकालेनवशुध्यति
ति । तथापितनाशौचस्यमध्येपदिजात्यंतरेविजातीयाशौचंजननाशौचंभवतिन
दापतौमृताशौचेनैवशुद्धिः ॥ ९ ॥ तेनजातशौचस्यमध्येजातस्यपतौशौचस्यन
पूर्वेणशुद्धिरितिज्ञापितम् ... शावेनशुध्यते सूतिर्नसूतिशावशोधनीतिस्मर
णात् । द्वाभ्यांतदात्रिशेषरात्रिमात्राचशेषे ... शौचांतरेप्रत्युतंभवेत्तदाद्वा
भ्यामपरदिनाभ्यांशुद्धिः ॥ त्रिभिरपरदिनैः उत्तरदिवसैःशुद्धिः ॥ पूर्वाशौचादधिकै
स्त्रिभिर्दिवसैःशुद्धिः ॥ पूर्वाशौचस्यावशेषमात्रेणेतिभावः ॥ रात्रिशेषेसतिद्वाभ्यां
प्रभातेतिसृभिःस्मृतेतिगौतमवचनादितियावत् ॥ पित्रोर्विशेषमाह ॥ नेवाशौ
ने ... मात्रपितृसंबंधिस्याशौचं ... शौचशेषेणनैवशुध्येत् ॥ किंतुपितुरु
त्तनपित्र्यं ॥ मातृपितृसंबंधिस्याशौचंप्रताशौचशेषेणनैवशुध्येत् ॥ किंतुपितुरु
परमेमातुर्वापरमेतद्दशाहमेवाशुद्धिरितिभावः ॥ तयोः पितृमात्रोरितिनि
मित्तयोःपरस्परसन्निपातेपिनपूर्वशौचशेषेणशुद्धिः किंतुमात्राशौचस्यमध्ये

शिम्मा

पतितस्य न संकोचः। मातुर्विशेषमाह पितुरुपशमन इति। पितुरुपशमनेपि
त्राशौचमध्ये मातुर्मृतौ जातेसति पक्षिणी अधिका कार्या न यावद्दशाह
मिति भावः॥ तथाच। स्मृत्यंतरे। मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता। पितुः
शेषमशुद्धिः स्यान्मातुः कार्या तु पक्षिणीमिति। ॥१०॥ अथ एकादशीं व्याचष्टे। सर्वे स्थि
ति। सर्वेषां [illegible] दिनमिदं [illegible] दाहितान्यामरणदिवस
तोन्यत्र कुर्यात् दशाहमध्ये पूर्णे स्नानात् सर्वे ते विहितं दिनं तत्र तेनाचर्हकाः सूतिका
[illegible] पितृस्वरूप [illegible] जाति अत्र मानं ॥११॥ सर्वमिदमाशौचं प
[illegible] एवं विहितं स्नानं न पतितदोषमात्रे शुद्धिः। नतु स्नानदिनाद
[illegible] इदमाशौचमाहिताग्निसाग्निके
पत [illegible] दशाहे [illegible] मरणदिवसत इति। अन्यत्रानाहि
ताग्नौ [illegible] दुर्बलवराहदिवसादित्यर्थः। अनग्निमत्युत्क्रांते तैः स
[illegible] दः संचयनं दाहाद्भवतीह स्तुयथातिथि। अग्निशोच कार्यं ॥१२॥

[illegible] पतितदाह [illegible] स्नात्येति॥ शवाशौचे सर्वे तेस
[illegible] तथा स्नानादि विहितदिनत्तेना [illegible] वचेत्कस्याधिकार इत्
[illegible] योग्यासुर्यत्ति विशेषः सूतिकाया विशेषमाह सूतिकेति
ति॥१३॥ तिकानु पुनः [illegible] मासमात्रापत्यकार्यस्वरूपकरणे देवकार्ये न यो
ग्यान [illegible] तिष्ठति भावः एतच्च लोपसवे। पुत्रप्रसवे विशेषमाह विंश
[illegible] तिदिनत्तु भय कार्ये न योग्या न
[illegible] दशाहात्ककर्मा [illegible] कीर्यस्य मासे
[illegible] सवनात्॥ अथ द्वाशौचं वर्जमाह॥ निर्हृत्याम
प्रमातरि [illegible] सुद्वर्णं तद्दुष्कर्मशौचोपाध्यायमाचक्रतुरात पकभ्
ज्ञा [illegible] वेने वसुदेवतानाचोपाध्याय माता पितृ परगुरून् ब्रह्मचारीन दोषः
[illegible] यं निर्हृतोस्य व्रतमपि वितनं भ्रस्य तेव स्यमेवा॥१४॥ निर्हृते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वश्रान्यं असवर्णमसपिंडं निर्हरति दिवसमशुचि कोऽनवति। ए
तदहोरात्रमतद्गृहवासिनोऽतदन्नभोजिनो ज्ञेयम्। तथा च मनुः। अ
सपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्। विशुध्यति त्रिरात्रेण मातु
राप्तांश्च बांधवान्। यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति। अनद
न्नन्नमह्नैव न चेत्तस्य गृहे वसेत्। अथास्ववर्णं स्नेहवशान्निर्ह
त्यनरुक्ताशौचः॥ सजातीयस्य निर्हरणे तदुक्ताशौचः॥ तथाहि॥ ब्रा
ह्मणश्चेच्छूद्रं निर्हरेत्तदा मासमशुचिः। तथा। शूद्रश्च ब्राह्मणं तदा
दशरात्रमित्याज्ञेयं॥ एवं अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्। पूर्वो
वाद्यवरं तत्र शौचोक्तमाशौचमिति वचनात्॥ अत्र निर्हरणोपरस्पर
शाद्यान्नं अतद्गृहं न ज्ञेयम्॥ एतस्यापवादमाह। अथानाथमि
ति॥ अनाथप्रेतं निर्हृत्याद्यक्रतुशतफलमाप्नुवंति। अन्नेनैव शु ॥१२॥
प्रेते। आद्यक्रतुर्ज्योतिष्टोमः॥ प्राह्यं

स्नाने॥ एवंकारेण स्नानानंतरमाशौचनिवृत्तिः प्रतिपादिता॥ यथाह
पाराशरः। अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजातयः। पदे पदे यज्ञफलम
नुपूर्वं लभंति ते। न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मिणां॥ जलावगा
हनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते॥ अथ ब्रह्मचारिणो विशेषमाह। नीत्वा पा
ध्यायमाता पितरमगुरून् ब्रह्मचारी न दोषी॥ उपाध्यायादीन्निर्हृत्य ब्रह्म
चारी न दोषी दोषभाग्भवति॥ ब्रह्मचारी व्रतान्न भ्रश्यत इति॥ आचार्यपित्रु
पाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती॥ याज्ञवल्क्यवचनात्। अत्र निर्हरणे दोष
माह॥ तेभ्योऽन्यं निर्हृतो स्वव्रतमपि चिततं भ्रश्यते पुनर्वर्त्यमेवेति। तेभ्यो उपा
ध्यायादिभ्योऽन्यं निर्हृतो स्वब्रह्मचारिणो चिततं विस्रृतं व्रतमप्यवश्यमेव
भ्रस्यते ब्रह्मचर्याच्युतो भवतीति यावत्। ब्रह्मचारिणः शावकर्मणो व्रता
न्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति वसिष्ठवचनात्॥ इति भावः। एवं निर्हरणा
शौचमुक्त्वानुगमनाशौचं त्रयोदशेन श्लोकेनाह॥ तुल्योऽज्ञस्यानुयाने वसन

त्रि.मा.

सहितं क्षौमस्य वा तुल्यत्वं वह्निं स्पृष्ट्वाज्यं प्राश्य शुध्येद्दिनमपि विहीनवर्णानुया
ने॥ पक्षिण्येकांतरानुव्रजने इदं च वेद्यांतरत्वे त्रिरात्रे स्नात्वा तु नद्यां कृ
मस्तु यमनरान्तं सर्पिराशं च कुर्युः॥१३॥ तुल्यो ज्येष्ठानुयाने अत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्म
णानुगमनं तुल्यानुयानम्॥ एवं क्षत्रियादेरपि स्वस्ववर्णानुयानं तुल्यानुया
नम्॥ उक्तं हीनानुयाने तु क्षत्रियस्य ब्राह्मणानुगमने तथा वैश्यशूद्रयोः ब्राह्म
णादिवानुगमने शूद्रस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामनुगमने। तत्र तस्मि
न्... प्रानुगमने तस्मिन् अंते वसने सहितेकः स वस्त्रः क्षौम ... न द्यां दा वा शु
द्धस्त्यान् ... स्य ... तं प्राश्य शुध्येत्॥ प्रसिद्धमेतद्वाक्यार्थकथनं॥
... ... तेज्ञातिस्वजातिमिच्चा स्नात्वा सचेलस्पृष्ट्वाग्निं घृ
तं प्राश्य ... ... नमपि ... दितव्यो हीनानुगमनाद्दोषमाह॥ अथ
दिनमपि ... हीनवर्णानुयाने ब्राह्मणः क्षत्रियानुगमने क्षत्रियस्य चै
श्यानुगमने वैश्यस्य शूद्रानुगमने क्षत्रियाद्यनुगंता ब्राह्मणः दिनमहोरात्रमशु ॥१३॥

नि ३

चिरमशुद्धो ... ... शेषः॥ पक्षिण्येकांतरे ति॥ एकांतरानुव्रजने ब्राह्मण
स्य वैश्यानुगमने क्षत्रियस्य शूद्रानुगमने पक्षिणीमशुद्धिर्भवेत्। द्व्यंतर
ब्राह्मणस्य शूद्रानुगमने त्रिरात्रमनुगंता ब्राह्मणो शुद्धिर्भवेदिति संबं
धः॥ त्रिरात्रानंतरं तस्य माह त्रिरात्रे स्नात्वानंतरं तु नद्यां तु तामज लेस्ना
त्वा सुयमनरान्तं प्राणायामशतं कृत्वा सर्पिराशं घृतप्राशनं च कुर्युः॥ ततः शु
द्धा भवंतीत्यर्थः॥ तथाच पराशरः॥ प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब
लः॥ अनुगच्छेन्नियमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति॥ त्रिरात्रे तु तथा पूर्णे नदीं गत्वा
समुद्रगाम्॥ प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति॥१३॥ अथ त्वेतु दे
शावृत्तं। तानां वाचा ... केन ... नजजतितदो ब्रह्मचारी नदीयाशौचान्येभ्यस्तु
तदः पुनरुपनयनं चाधिकं कारयेत्॥ ~~...~~ अतित्वज्ञातिकेभ्यो यदि दद्य
ति तदा तत्क्षमुक्ता शुभा स्युः कुर्युः संकुचयं चाधमदहनविधौ तं तमेवा... शु

चि॰भा॰ ११

वंति ॥ १७ ॥ तातः पिता अंबा माता आचार्यो गुरुः एभ्यो यो ब्रह्मचारी अंते
जलांजलिं ददाति स ऋतेनेजलति दं एवं विधो ब्रह्मचारी तदीयाशौचे
न भवति। तदीयाशौचस्तु शुद्धो भवतीति भावः ॥ अन्येभ्यस्तु तद्दाने तज्ज
लति तद्दत्तदीयाशौचः सन् आशौचांते पुनरुपनयनं अधिकं कारयेत्ततः शुद्धो
भवतीति त्यानि संधिः ॥ एतच्च ॥ आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्र
ती। शकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संविशेत्। इति तद्व्याख्याने मिताक्षरायां
स्पष्टीकृतं ॥ अन्येषु तु। अन्ये ब्रह्मचारी व्यतिरिक्ताः अज्ञातिभ्यो यद्यनस
जलति जलं ददाति तेन दातव्यं उदकं शुभम् ॥ न दाशौचभाजस्युः तदीशौचेनैवा
शौचवंतः स्युरिति तीसर्थः ॥ अधिकं तु त्रयं कुर्युः स्नातः शुद्धा भवंतीति
भावः। ...मदहनविधाविति। यदा ...मनं दाहकास्तदा तं तमेव भावश्रा
द्धवंति तेन तेन। ...नतुल्या भवंतीत्यर्थः ॥ एतच्च नोत्तमस्तर्पयेन्नीचं
त्वनंत... मोदनिर्णीतं ॥ १७ ॥ अपदेशांतरमृतस्य शरीरालाभे यदा दाहविधिः ॥ १८ ॥

त्रयपर्णचदशरतेनाह ॥ पालाशीमाहिताग्नेः प्रतिकृतिमथवास्थीनि दग्ध्वा द
शाहाद्याशौचाः स्युः स्ततरतरन्तणां त्री वा एव तालेन कुर्युः ॥ अन्यो
विप्राद्यशौचे सकृदहनमदंस्तावदाशौचकृत्स्नं यावत्तेषां तदंते व्रतमपि च च
रंतोदनेत्वे करात्र ॥ १५ ॥ आहिताग्नेरस्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तद्दाहे
शौनकादिगृह्योक्तविधिना पालाशीं प्रतिकृतिं कृत्वा तां दग्ध्वा ज्ञातयः दशा
हाशौचाः स्युः। नतरतरन्तणामनाहिताग्नीनां वा। नारायणबलिं कृत्वेति ज्ञात्वा ता
यस्त्री एव कालेन कुर्युः। दिनत्रयमेवाशौचं कुर्युरिति भावः। अत्रैव मत्यंतरं वसि
ष्ठवचनं ॥ आहिताग्नेर्यदि प्रवसन्म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शाववदशौ
चमिति ॥ तथा ॥ सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यास्तंतःपरं त्रिरात्रं असौ स्वर्गाय लो
काय स्वाहेत्युक्त्वा च बांधवैः ॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। इतिमूलं
अन्यो विप्रादिना। अन्यो ॥ असकुल्यो दशाहाशौचवतां गृहे दक्षाचारमदनमन्नमन्न
मदनभुंजन् ॥ तावदेवाशौचधृतस्यात्। एतेषां यावत्कालमाशौचं तावदिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यावत्तात दत्ते आशौचांते यस्य यद्व्रतं विहितं तत् व्रतमपि चरेत् कुर्यात्॥
उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं भुंजते इति निशि चरणादिति भावः॥
शर्दिने त्वेकरात्रमिति प्रेतसपिंडैः सह दशदिनेष्वहोरात्रमहोरात्रमाशौचं
स्यादित्यन्वयः॥ तथा च पारस्करः॥ प्रेतस्य बांधवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिवे
दनं। वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं स्वाध्यायादिकर्म चाहरेत्॥१५॥ अथ बांधवस्वकीया शु
द्रस्य चाशौचशावे नात्स्पृश्यत्वं स्वा। विनास्पृश्यत्व रूपमस्तु प्रवेतो जाता यो ज
न्माशौचे तदपायात्॥ अथ दशत्तरं तदा॥ जन्मन्यस्पृश्यता नो भवति तु नशौचे मा
तुः पर्वे पितुः स्नानाद् ऊर्द्ध्वं सचेला दथ निधन कृताशौचकमस्य त्रिभागे॥ पूर्वो
शास्या परीक्ष्यो महति च यदि संचापनं वत्समासीन्नो चेत्तस्योपरिष्टादद्युतु गृह
ह जपोर्दस मगोरा नवार्द्धमा॥१॥ जन्मनि जन्मनि मित्रा कुलस्तु नां सपिंडानां वा
स्पृश्यता नानेन तात मा स्त्र वजेमिति। मातुः सूतिर्ज्ञायाऽस्पृश्यता भवत्स्त्वेत्य
र्थः॥ पितुर्विशेषमाह॥ पितुः स्नानादूर्ध्वं सचेला दिति॥ सचेला तत्स्नवसनाहा॥१५॥

५ सूतीशास्त्रोपरि

स्नानादूर्ध्वं पितुरस्पृश्यता न भवतीति पूर्वेण संबंधः॥ तथा च संवर्तः॥ जा
ते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते। माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः॥
इति शेषवचनमपि॥ सूतके सूतिका वर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते इति॥ मृताशौचे अ
स्पृश्यत्वसंकोचनमाहाग्रेति॥ निधन कृताशौच त्रैकाशौचमरण्ये मिना
शौचे त्रिरात्रादेः त्रिभागे त्रेधा विभक्ते प्रथमांशादुपरितनं त्र्यस्पृ
गादयं तत्रास्पृश्यता नो भवतीति संबंधः॥ रत्नेमहति चेति॥ महति च दशाहा
दिके रुक्षमेव प्रकारः॥ यदि संचायनं अस्थिसंचयनं प्रथमदिवसे तत्रैव वृत्तमा
सीत्॥ तदा यं विभागप्रकारः॥ यदि तु न कृतं स्यात् तर्हि तस्योपरिष्टादस्थिसंच
यनानंतरं दिनानि त्रिधा विभज्य प्रतं यम भागं पत्यस्योत्तरभागद्वयेऽस्पृश्यता नो
भवतीति। तथा च प्रथमे भागेऽस्पृश्यत्वमेवेति तात्पर्यः॥ स्पाशौचकालादिदि
ष्टं स्पर्शनं तु त्रिभागतः स्यादिति च विप्राणां यथाशास्त्रं प्रपादितमिति। तथा
च दशाहादित्रिभागेन कृतेसंचयने क्रमात्॥ अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां तत्त्वद

त्रि०मा०

शौनः।। त्रिचतुःपंचदशभिः स्ववर्णाः क्रमशस्त्विति देवजवचनात्।। अपत्यु
त्पत्तौ स्वगृहोत्पन्नयोर्दासीदासयोः शावाशौचं।। अथैत्यधिकारान्तरं। गृहस्वा
मिनः स्वगृहोत्पन्नयोर्दासीदासयोः शावे चैव स्वामिनां त्रिरात्रमस्पृश्यता नो भवती
ति संबंधः।।१६।। अथ समदर्शावृत्तौ।। अन्येनोपात्तयोस्तु त्रिरात्रनिवर्त्तनादूर्ध्व
दासादिकानां स्वाम्याशौचं हसंख्यासमदिनगमनादूर्ध्वमन्यत्कुसूतकम्।
दासादिकानां स्वाम्याशौचाहसंख्यासमदिनगमनादूर्ध्वमन्यत्कुसूतकम।।
जाते पत्ये तु तस्मिन्नहनि शौचं तेनांगजार्थेषु योग्याः सर्वाशौचे सदा नो भव
न्ति चलितमूलचर्यस्थितानां।।१७।। अन्येनोपात्तयोरन्नदानेन गृहीतयोस्तु
पुनर्दासीदासयोः त्रिरात्रनिवर्त्तनादूर्ध्वमस्पृश्यता नो भवती
ति पूर्वेणास्य संबंधः।। तत्राह्निकेन पूर्वस्मादुद्धिशोषोदर्शितः। दत्तदासादिकानां स्वा
म्याशौचाहसंख्यासमदिनगमनादूर्ध्वमस्पृश्यता नो भवतीत्यनेनैव संबं
धः।। स्वामिदूराद्वेन द्व्यादिनमात्रेतानां संग्रहः। स्वामिनामन्याशौचवद्दि
नानि तेषां या संख्या तया। संख्यया समसंख्यदिनानि।

तथा तेषां गमनादित्यर्थे सार्वदूर्ध्वमित्यर्थः। अन्यानि तेनेनादास्य स्वस्व
प्राक्कर्मण्येवस्पर्शनोग्यतानन्तु न कर्माधिकारे।। तथा कृतिकायां दास्याः प्र
सवनिमित्तमस्पृश्यत्वं मासमित्येतत्सूतके स्पष्टमिति या वक्ष्यति दासा
शौचस्य स्मृत्यन्तरे।। गर्भदासी भक्तदासस्त्र्यहाच्छुद्धिरिति स्मृतेः।। तथा
दासीदासस्य च सर्वो वैश्यस्य वर्णस्य यो भवेत् तद्वर्णस्य च शौचं दासी
मासं तु सूतकं।। इति अंगिरोवचनमूलं च।। इदानीं जाताशौचे अंगजननिमि
त्तं कर्त्तव्यं कार्यं तत्रापि शुद्धिमुत्तरार्द्धेनाह। जाते पत्ये तु तस्मिन्नहनि शौचे तन्मे
गजार्थेषु योग्यः।। अपत्ये जाते तन्मंगलार्थेषु अपत्यमंगलार्थेषु कर्मसु तस्मि
न्नहनि तस्यां निशि वयोग्या इत्यन्वयः। अयमर्थः।। अपत्यमंगलार्थानि क
र्माणि यस्मिन् दिने यस्यां निशि च विहितानि तेषु कर्मसु षष्ठीदिवसादि साध्ये
षु तस्मिन्दिने तस्यां निशि च सर्वे सूतकिनो योग्या अधिकारिणो भवन्ति।
तथा च व्यासः। सूतिकासन्निधमाजन्म तद्दानमदेयताः तासां यागनिमित्तार्थं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि॰शौ॰

शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा। त्रिष्वेतेषु न
कु कुर्वीत सूतके पुत्रजन्मनि॥ उक्ताशौचस्य सर्वस्य पुर
स्तिशेषमाह॥ सर्वाशौचमिति॥ एतत्सर्वमाशौचमिति। सदा सर्वकाले॥
यतिः संन्यासी वनी वानप्रस्थ। ब्रह्मचर्यं स्थितं तदुभयविधो ब्रह्मचारी एते
षां नो न भवति। एते यत्याद्यः कथंचिदपि आशौचभाजो भवंतीति भावः॥ अथ
येषु कार्येषु तत्कालिकी शुद्धिस्तेषां नामसंग्रहं श्लोकेनाह॥
तत्कार्येषु सत्रिव्रतिन पञ्चदीक्षितस्त्विकू स्वदेशभंगे स्वपने कर्षतिपठन
निबकूरु शिल्पानुरागां। संस्कारेषु दानोपनयन
यजन श्राद्धकृत् व्रति छात्त्रूडातीर्थादर्थयात्रा पतिनिष्
धनागुस्र वेषु तदर्थे। एतात्कार्येषु संस्कारश्चैते
यस्ययाख्यानियानिकार्याणि आजीविकार्थे निहिताने तेषु कर्त्तोष्टु ॥२७॥

त्रि

सत्यादीनां सद्यःशौचं नो भवतीति। तो पासंबंधः॥ असे से त्रि... अस्य असत्र
...॥ व्रतिनः परब्रह्माय श्चित्त... त्र्यलाः॥ न्योराज्यभि। षे कः॥ न्यपवा
न्मात्रसेवकः॥ दीक्षितो यागकर्त्ता शिल्पिनो घर्यवादिकर्मकर्त्तारः॥ अनेक
श्रुतिपठनो बहुवेदाध्यापनशीलः॥ आतुरो रोगी॥ अन्ये प्रसिद्धाः एते षां सर्वाशौ
चं नो भवतीत्यर्थः॥ संस्कारेष्विति॥ दानादय उक्तवांताः प्रसिद्धाः॥ एते षु ह्ययमाशौ
संस्कारेषु निःसंपाद्यमानेषु एतदर्थे एत न्निमित्ते कार्ये एतैः सत्यादिभिः संसा
ध्यमान कार्ये इतियावत्॥ एतेषां सद्यःशौचं नो भवतीति वे नेन संबंधः॥ तथैव या
ज्ञवल्क्यः॥ ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्मकुर्वतां॥ सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदात
ब्रह्मविदां तथा। दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे॥ आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः
शौचं विधीयते॥ कष्टापदो दुर्भिक्षाद्याः॥ तथा प्रचेतो वचनमपि॥ कारवः शिल्पिनो वै
द्याः दासीदासास्तथैव च॥ राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः॥ इति द्वा
नीमस्तु विशेषादथाशौचापवादमेकेन विशेन वृत्तेनाह॥ नाशौचाज्ञातयः सुः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री० ॥

पतितपतिसुतभर्तृनिरूद्धातिनी मुदा आस्यारवं इ योरा श्रमरहिनसुरापेयही
नोपगासु ॥ सं दर्पा सर्वविप्रादेतिपतिपपशुदिया ॥ विज्ञाद्यैर्हतेषु स्वेच्छापूर्वं
च शास्त्रस्वजनज्ञ ल विषानाशका दोमते षु ॥१॥ पतितासु समस्तं तदा शकासु ॥
यस्यादिघातिनी षु च स्त्री षु मास्म तासु प्रसूतासु चाशानयकाशोनाभा न
स्युः ॥ तथादो षादोषेण हेतुनास्य पालई वेदानुक्त धर्माभासमाश्रयंते नेपाषंडि रवं५
नश्चविहितलिंगधारिणः ॥ इति यावत् चोराः सुम ... अननुज्ञातय
नश्च विहितलिंग धारिणः ॥ इतियावत् ॥ ... अनुज्ञातय
दुत्य ह राः पासिताश्रमरहिताः सत्यधिकार स्य च कश्मा ॥ सुरा पेयानि ॥ सिद्ध
सुरापानरताः हीनोपगाः ॥ अधमेन सह संभोगरताः ॥ ... तास्तु हीन
यानाशौचादिस्युरिति पूर्वेण संबंधः ॥ ... तथा
सा दर्पो गर्वस्तस्मात् दर्पान्मुक्ति ... सदर्पादीनि ... अंडास्सं
... मानि मुख्येन ... तस्ते ... नाशकानालय
स्याः ... जितेंद्रियाधते षु नेदमित्यर्थः ॥ तथास्वेच्छापूर्वं शस्त्रे लोहं ज्वलनाग्नि
जलेनादि प्रसिद्धविषं च सनागादि अनाशकम विहितोन्नत्यागः आदिशब्दात् ॥२०॥

अवहेना ... मिश्रकारम्भते ध्यपि ज्ञातयो नाशौचस्युः
... संबंधः ... व्याघ्रश्च ... पाषंड्यमाश्रितास्तु
... भर्तृघ्न्यः ... सुरापस्य ... अत्यागिन्यो नाशौचोद
कभाजनाः ॥ इति ॥ इदानीमाशौचविनाय दुपादेयं तद्दिशति नवत्तेना
हा ॥ नाशौचं शाक काष्ठ ... लवणक्षीर भीरामिषपुष्पमूलेयोष
धिदधिमधुषु स्यात्तिल ... मनोज्ञा ... दत्वादिमानिस्वयमनुमत
नावस्था ... नोयाति ज्ञाताशौचे ... गतेवाप्यसर्वस्तु स्वि
स्यात् ॥ ... मा शौचं ॥ ज्ञाति
ज्ञाताशौचं तास्मि ... कादिष्वा
न नोज्ञेते ... आशौचं नस्यात् ... नियाः
... नाशौचं ... योज्या
अभिप्राय ... मया शा
निदद्यादद्यादिमानि स्वयमिति ... नास्याप्यनुज्ञ ... माशि

श्रि॰प्रा॰ ।।

पतितपतिस्तत्रस्तलेविट्घातिनीषुदोषास्तास्वर्वैरिणीयोराश्रमरहितसुरापेयही
नोपगास्तु।सर्वदर्पासर्वविषादेतिपतिपपसुदियाश्रीर्त्तिक्राद्येहतेषुस्वेच्छापूर्वं
चशास्त्रज्वेजनजलविषानासक्रोधेम्रतेषु।।१८।।पतितास्तु स्मृत्यंतरोक्तास्तु।
यस्यादिघातिनीषुचस्त्रीषुमातृस्मृतास्तुप्रसूतास्तुवा ज्ञातयआशौचभाजो न
स्युः।तथादोषाद्दोषेणहेतुनायेपाषंडवेदानुक्तधर्माभासमाश्रयंतेतेपाषंडि ख॰ ५
नः।विहितलिंगधोगैरिणः।इतियावत्।स्वैराःसुभर्तृ...।।अननुज्ञातय
उत्कहराःघातिकाश्रमरहिताःसत्यधिकारेत्यक्तकर्माः।सुरापेयाभिबिन्दु
सुरापानरताःहीनोपगाः।।अधर्मेनसहसंभोगरताः।।आस्तुमत्तास्तुज्ञात
योनाशौचादिस्युरितिपूर्वेणसंबधः।।...लिंगमविवहितं।।तथा
सदर्पोगर्वस्तस्मात्तदर्पोपूर्वकंसदर्पादीन...काकीर्ति...
दीनयत्कर्त्तुमापिमुख्येनयेव्यक्तोस्तेतस्तेहतास्तेषुमनेषुनाशौचाज्ञातय
स्युः।एजिदैवाधतेषुनेदमित्यर्थः।तथास्वेच्छापूर्वं शास्त्रे लोहज्वलनोग्नि
जलेवारिविसिद्धविषंचसनागादिअनाशकमविहितोनत्यागःआदिशब्दात् ।।१९।।

अवहंतमत्युपत...एभिश्चकारैर्मृतेष्वपिज्ञातयोनाशौचस्युः।
इन्यतेनसंबंधः।तद्रूक्यास्तवव्यायोगीघेरेः।।पांबंध्यमाश्रितास्तु
नोभर्तृघ्नःकामगादिकाःसुरापश्चा[...]मत्यागिन्योनाशौचोद
कभाजनाः।।इति।इदानीमाशौचविनायदुपादेयंतद्दिंशातितलमवक्ते ना
हा।नाशौचेशाकककाष्ठ।जिनलवणक्षीरभीरामिषपुष्पमूलयोष
धिदधिमधुपुस्यान्तिलेष्वामभोज्यो।ददादद्यादिमानिस्वयमनुमत
नावस्ता।मिनो।याति।जाताशौचेना...मे...।तंनापिसर्वपुष्वि
स्यात्।र..याति।गतिरेर्म...रणोजातंजमतंक्लिमेचमाशौचं।।ज्ञाति
जाताशौचेतास्मिन्तलात्रिमेवानि।मत्तोतर...नेनाशौ...षुशाकादिग्धा
नभोज्येतेषुद्रव्येषुआशौचंनस्यात्।स्वामिशौचे...नमद्यानित्याग
नभोज्येतेषुद्रव्येषुआशौचंनस्यात्...तस्येकंयोज्या
अभिप्रायश्चेवच...पिसमान्यंतदाशौचेनाशौचमिरनेनतस्येकंयोज्या
नदद्याददद्यादिमानिस्वस्यमितिस्वामिनोनमननास्याम्यनुज्ञयाइमानिशा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कादीनित्यपमाशौचरहितः पुमानन्येभ्योदद्यात् । स्वयं च याद्यएवं कृतेदो
षोनेत्यभिसंधिः । तथापालितमपाणितं च सर्वं शुचिस्यादितिस्पष्टम
तथाशौचं भरिश्चिना ॥ देवलः ॥ मधुमांसे च पुष्पमूलफले सुच ॥ शाक
काष्ठतृणेष्वप्सु सदधिसर्पिःपयःसु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे
स्वयं ग्रहः [illegible] सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके इति ॥ [illegible]
[illegible] पक्वं [illegible] अपक्वं तंदुलादि एतत्पक्वा
पक्वाद्यनुज्ञानमन्नसत्रप्रवृत्तानां विषयं [illegible] सत्रप्रवृत्तानां
मामममन्नमगाहितं [illegible] पक्वान्न मेतेषां त्रिरात्रं लुप
[illegible] विंशतितमसूत्रेणाहि
[illegible] विधेः [illegible] ध्यानकालात्प्रभृत्येवों
[illegible] लौकिकेनाग्न्यभावोच्छंडालाग्निश्चिताग्निपति
तकुलसूतिकाग्निवर्जितःसमाहृत्याहृतेनेंधनदहनकालेन [illegible] ॥११५॥

होमदाहम [illegible] यति विधेः विवाहस्त्राग्नेः कन्यादानारण्यस्तेना
[illegible] जातकर्मसमये याग्नरणि स्तम्भने
[illegible] ध्यानकालादर्वाक्कृत्स्नेलाने चाहेणाग्निनाद
[illegible] नानेतरं विध्याहृत कुतकं [illegible] नाग्न्याहिताः वि
धयुक्तोध्यानारव्यसंस्कारसंस्कृतौ येदक्षिणाग्न्यादयस्तेन स्ते दंधि ॥ जौ
[illegible] नामपमीयलौकिकाग्नेनसंस्कृतेनाग्नि
[illegible] याज्ञवल्क्यः ॥ आहिताग्निर्यथान्या
[illegible] नाहिताग्निरेकेन लौकिनपरोजनमिति ॥ क
[illegible] चंडालादीनामप्यादि
[illegible] चंडालाग्निभिः [illegible] देवलस्मृतिः ॥ चंडालाग्निनैरमेध्याग्निः
[illegible] सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् पतिताग्निः [illegible] नेति ॥ इंधं
स्मृतिकाग्निश्च कर्हिचित् पतिताग्निः चिताग्निश्च शिष्टग्रहणोचितेनेति ॥ इंधनं काष्ठं दहनो अग्निः [illegible]
नादाव पमेनादमाहान्मूल्याहृतेंधनेत्यादि ॥

त्रि·भा·१

आदिशब्देनपयः क्षिप्ति प्रभृति यदुपयुज्यते तत्संग्रहः स्पृष्ट्वा हुत्वा धनादि
नायादहं सापिंडादाहोप्यहाहरति। योजना। सदाहोदाहो न भवति। अतोपि से
तदेवेत्यर्थः॥ तथाहस्मृतिः॥ ग्रस्यानयति शूद्राशौचं पैण्कोपकवारं सिवात्रि
तलंच सदातस्य स्वधर्मेणापातइति॥ अथ यदा विशति मंच तं॥ सवैतूष्णीं वि
दध्यादुपनयन विधेः प्राकू रत्वसाखाग्टह्योक्तैस्तद्विधानैः सकलशाखवि
दितं क्रम · · · · · · · · पुत्रो · · · · · पुत्राभावे क्रमेणस्वकुलजजननीवं
शाज्ञाताः · · · · · · · · · · · · · · · · · महादिवाहिंसो पितस्सूतकांतम्
॥२२॥ इतःसर्वं

॥२०॥

एतत्सर्वं दाहादि उपनयनविधेः प्राक् तूष्णीं संस्कारमेव क्रमेण विदध्यात्
तथा चोक्तं लौगाक्षिणा। तूष्णीमेवादकं दद्यात् तूष्णीं संस्कारमेव च॥ इति
उपनयनानंतरं स्वशाखा गृह्योक्तैस्तत् विधानैः॥ स्वस्वगृह्योक्तमार्गे
ण विदध्यादिति स्मृतमेतत्। अत्र चोचेतस्थे · हिताग्नाव · · · च तार्थस्
वा इति॥ याज्ञवल्क्य वचनम्। तु संधेयम् इदानीं अधिकारिणोनिरूपय
ति साकलेति सकलं सर्वशौचविधं प्रथमदिनमारभ्य दशाहांतं स्वगृह्यो
क्तं कर्मत्येषः पुत्रो वरो वा विदध्यादिति संबंधः। पुत्राभावे कर्त्तृविशे
षं दर्शयति॥ पुत्राभावे क्रमेणेति॥ पुत्राणामभावे क्रमेण स्वकुलजः
सपिंडः सोदको वा तदभावे जननीवंशजस्तदभावे शिष्यस्तदभावे आचा
र्यो वा विदध्यादिति त्रिन्वयः॥ सकलेत्यनेन दशाहांतं कर्त्तृभेदेन का(र्)
यमिति सूचितम्॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टे॥ असगोत्रः स्वगोत्रो वा यदि
स्त्रीयदि वा पुमान्। प्रथमेहनि योदद्यात् सदशाहं समापयेत्॥ अत्र गौतमः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रि॰ भा॰

उत्ताभावे सपिंडाः शिष्यास्च दद्युस्तदभावे सखि गाया पीइति ॥ इदानीं
दशाहनियमप्रमाणमाह यद्येति । यत्र यस्मिन् देशे प्रथमदिनकृत्यं कृतं त
स्मिन्नेव देशे सर्वं दशाहपर्यंतं कर्म कर्तव्यमिति पिंडाः ॥ अत्र देशे
नियमे शिष्टाचारो मूलमनुसंधेयं ॥ अथ पत्रं पाविंशतिवृत्तं ॥ अनौ नाम्नः खा
न मात्रेन जलकुलवतौ नाम वर्षत्रयांतः कामं वो र्ध्वं तु निखेन भवत पैठेर ते
च्चो जलके च्चो लयतेः ॥ निर्ह्यो काला विशेषाद् पितृमुखशः स्नापयित्वा वर
स्त्रगंधाद्यैः शोभयित्वा खनन मध्य खनने योग्य मार्जोर्वि लिपा ॥ २१ ॥ आ
नाम्न नामकर्मास्या कृत परते मृत्युउपगते खानमात्रे खननमेव ॥ मा
त्र रा ॥ र्धस्पष्टयति ॥ नज लकुल वहा विति स्पष्टमू ॥ नामवर्षत्रयांतः
नामकरणं ततः आरभ्य वर्षत्रयांतः वर्षत्रयमध्ये उपरते जलकुलवहौ
कामं स्वेच्छया नुष्ठेयौ न नाम रतो । ऊर्ध्वं वर्षत्रयात्परं तरं मृत्ये तत्कृत उपरते
नियतौ भवतः ॥ तत स्ते विशेषमाह ॥ यो लयुक्ते नित्यौ कला विशेषाद् वर्षत्र
या भाग ... निलास्य नित्या विस्पर्शः ॥ खननविधिमाह यद्येति ॥ पितृमुख ॥ २२ ॥

॥ पितृमुख्याः खनने योग्यं संस्कारविशेषतः का लविशेषतो या निखने
पिं नाह श्रेष्ठत्वादिनेस्नापयित्वा ॥ अथानंतरं वस्त्रगंधाद्यैः शोभयित्वा
आज्येन सिक्त्वा निखनेदिति शेषः ॥ अत्र च ॥ ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुद
कं ततः इति याज्ञवल्क्योक्तवचनं ॥ तथा ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बांधवा ब
हिः ॥ अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो
नादि कार्योदकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेव तु इति
मनुवचनं ॥ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं छ ताक्तं हि निखनेद्धि ॥ यमगाथा गा
यमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥ इति ... स्मरणं ... अथ
यमानो ... अनुस्मरन् ॥ इति ... चतुर्विंशतिवृत्तं ॥ नगरकूद्वारा नगर्याः बहिः खननिसुरं ... त्तरेण ग्राह्य
दे ... विच्छेद ... वर्णीयः पूर्वमूल हि द्वारादुपर
तो ... ष्टोषवो ढोयहि भवति ... तभावान्न
हि ... तेन गयाः ... द्वारो पश्चिमद्वारेण बहिः

शि॰ ना॰

नापि मित्वासन्नेज्ञातयोवर्षा॥ यः पूर्वं चद्धुर्रस्समनुयापरनुगच्छेत्॥
ऊर्ध्वमनुगमननियमो द्विवर्षो॥ क्रमतो ज्ञेयः॥ तथाह पाज्ञवल्क्यः॥ आश्म
शानादनुब्रज्य इतरो ज्ञातिभिः सह॥ इति॥ दक्षिणेन तु तरद्वारेण वे
श्यं चाम्कूरणात् ब्रजेत् शूद्रं पित्र्ये दिशि दक्षिणस्यां दिशि यद्द्वारं तेन ना
पयित्वा सर्वे ज्ञातयोऽवकीर्यः॥ वैश्य॥ द्बुरः सरम
नुयाप्रतिवासनं च॥ तथा वस्म॥ दक्षिणेन मृतो शूद्रं पुरद्वारेण
निर्हरेत्॥ पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातयः इति॥ इदानीं च
को विशेषस्तत्स्थानगमने नेत्यपवादमाह॥ ऊनद्विशरदुपरतानि
ति॥ ऊनद्विशरदुपरतोऽनद्विवार्षिकस्तो ससामनुयानेन गमनेनि
यमेन तदुपरतं अनुगमनं कर्तव्यता अवश्यकीनं भवतिरति यावत्॥
ऊना द्विवर्षीत्यादात्मत्यानस्मृतिरेव मूलं॥ अथ शूद्रस्पर्शेनेतत्कृतव ॥२४॥

तनेदाप्रमाह॥ शूद्रैः स्पृष्टोऽयवा यापदितीति॥ यदि मृतः प्रेतः शूद्रैः स्पृष्टो
यवा ऊढो भवति तदा प्रेतभावान्न मुक्तिः॥ एतच्च सम्बुध्यते यादिष्वितिशे
षे॥ तथा च मनुः॥ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्॥ अस्वर्ग्या
ह्याहुतिः सास्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेति॥ अथ पंचविंशतिवृत्तेनोदकदाने
विशेषमाह॥ ज्ञातीनां मातृपित्रोरपि परमगुरोर्नित्यमं भोधमित्रप्रत्तास
खीपयाज्जेश्वरस्तुरूस्तुहृद्याज्यकानां यथेच्छम्॥ न ब्रात्यब्रह्मचारिव्रति
यतिपतितक्लीवा स्वैरिणीनोहराद्युर्या॥ अपंजानजजनकयनानर्दकास्तेतु
सूक्ताः॥२५॥ ज्ञातयः सपिंडाः सोदकश्च मातृपित्रोस्तनयोः प्रसिद्धौ परमगुरुरस्य
पिमातामहश्च एतेषां अंजउदकादानं नित्यमितियावत्॥ सपिंडानां सपिं
डोद्देशेन सोदकानां सोदकोद्देशेन पुत्रस्य मातृपित्रोरुद्देशेनातथा॥ व्रतिया
रिनः आचार्योद्देशेन नदेहित्रस्य मातामहोद्देशेन च यदुदकदानं तन्नित्यमिति॥
तथा हयाज्ञवल्क्यः॥ सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयंतपः॥ इति॥ तापा॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिंका॰

एवं मातामहत्वाच्चैव तेनानामुत्क्रियते॥इतरत्रिनियमाभावमाह॥अ
थमित्रेति मित्रसखा॥अत्रापरिणीतादुहितास्य सावर्ण्यो स्वेयादयः प्रसि
द्धाः एतेषां मन्त्रोदानं यथेष्टं कृष्णपक्षे भवति॥न नियतत्तिथिभावः॥अत्र
पि याज्ञवल्क्यः॥कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजामिति।
केषांचिदुदकदाने कर्तृत्वापवादमाह॥न ब्रह्मचार्यादिना वास्य सावित्री
पतितः॥अनन्तर्यात्यादयः प्रसिद्धास्तेषां तोयोदकं न दद्युरित्यन्वयः॥स्वैरी
॥अपत्यमाह येत्वेति॥येत्वत्रात्र प्रसंगे पिंडान जलं च कथमानर्हिकाः पिंडा
योग्यास्तेप्युदकादिन दद्युरित्यर्थः॥तेपिके इत्याकांक्षामाह॥तेत्विति॥तेपु
त्रिनः स्युपूर्वोक्ता एवेति॥तथा च स्मृतिः॥ न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितांस्त
था॥तथा च वृद्धमनुरपि॥स्त्रीणां घातोदकं दद्युस्तेनाव्रात्या विधर्मिणः॥गर्भ
भर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः॥इति॥अथ षड्विंशतिवर्षेन संस्कारा
नेन रंगकार्यं देनदाह॥संस्कृत्यानीदृशमाणाः सकलकुलभुवो बालपूर्वं २२७॥

व्रजित्वा नादिये वह पूर्वं पयसि सवसना एकवारं निमज्ज्य॥पाषाणे त्रिः सी
क्त्वा प्रतिदिनमुदकं आलये दक्षिणस्याः दैत्रे तूदङ्मुखो भवन्तविशि
नु त्रासुस्वास्ते दद्युरेवं॥२६॥ ते सकलकुलभुवः समसत्राजीनयो बालपूर्वं
बालप्रमुखाः प्रेतसंस्कृतस्य दाये हयित्वा संस्कारस्थपामती दृश्माणां नादे
येपयसि व्रजित्वा च पूर्वं रक्षपुरस्सरं यथा भवन्ति एवं सवसनाः सयस्त्र
एकवारं निमज्ज्य पाषाणे त्रिः त्रिवारं सतोलदेशचारं वा प्रतिदिनं प्रत्यहं दश
दिनं यावत्॥उदकं दद्युरित्यन्वयः॥उदकदाने पार्वणभेदेन दिङ्नियमं विश
५ ए दयितुं नान्विरीन इत्यादिना आलये भवति दक्षिणस्या दक्षि
णाभिमुखाः सति येभवति उदङ्मुखाः विशिष्ट भवति प्राङ्मुखाः इति॥
पूर्वं स्वं नियमः॥अत्र यथा विभागे शरीर मन्त्रोसयोऽन्यत्र नवेन्माणां अन्ये
पुरुषयंतीतिशातातपस्मृतिः॥प्रेतस्य बांधवा यथा वृद्धमुदकमवतीर्य नोद्व
येयुउनींदेतेप्रसिद्धे पुरपसव्यमत्तोपवीतवासमादक्षिणाभिमुखाः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ते०शा०

आ[?]लणास्योदकुरवाः प्रत्यक्षुरला ग्रहस्ता। त्रिपर्वैस्ययोरिति प्रचेतोवचनं।
ता। प्रसल्लस्त्र सिंचेत्युदकं नामगोत्रेण। वाग्यता इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः।
त्रिंप्रसेकं कुर्युः प्रेतस्य। इति प्रचेतवचनमूलमित्यनुसंधेयम्॥ अथ स
त्रिविशेन वक्ते नोदकदानानंतरं सत्कार्यं तदाह॥ स्नातुर्भुयोपि तत्र त्रिनिशा
मनशनाशनयोः निशां वा क्रीतोत्पन्नाशना वा मिषलवणपयश्चारसं
नेत्यजेयुः। स्त्रीसंगमंगलानि व्यसनहसनमुद्धोदनो ग्रासना। विनाणोस्ती
र्ण। द्वितीये दश। ति। नियताः संवि स्त्री। पि स्त्री। त्रिनिशायाम्। २७। ज्ञातयस्त
त्रपयसि भूयो प्यहानीनंतरं पुनः स्नात्वा पुनः स्नानं कुर्युः॥ तस्त्वेयैत्वं च तीर्थांत
दाह। चिन्निशामिति त्रिनिशं। त्रिदिनमनशनाः संत्र भोजनासंतः अहर्निश
महोरात्रे वा अनशनाः क्रीतोत्पन्नाशनाः तः क्रीतं क्रयेण॥ प्रातरुस्म
नेत्यर्थः। आचित्तं प्राप्ता। आमिषलवणपयःक्षारसं त्यजेत्॥ एतस्य च
॥ अपाः स्त्रीसंगमंगलानि व्यसनहसनमुद्योदनो ग्रस ॥२८॥

नानि त्यजेयुरिति पूर्वेणान्वयः॥ अथ निशाशब्दस्यमाह॥ ताणीस्तीण क्षितौ
इति॥ तार्णे स्तृणानि निर्मितं यदास्तरणं तन्मात्रे तेन आस्तीर्णे आच्छादिता
या भूमि। तत्र तानि शय्याः॥ तीर्थं ब्रह्मचर्यादिनियमयुक्ताः। पट्टिशाया सं विशे
युरिति स्पष्टमन्यत्॥ अत्र क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथगिति या
ज्ञवल्क्यवचनम्॥ यद्दानं भजिरवाधः प्रस्तरे त्र्यहमनश्नत आसीरन्नक्री
तोत्पन्नेनवा वर्तेरन्निति वसिष्ठवचनम्। अक्षारलवणान्नास्यु
र्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम्। मांसशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ इति
ति मनुवचनम्॥ तया धःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणश्च सर्व इति॥ गौतम
वचनमूलमित्यनुसंधेयं॥ अथाशौचविशेषेणोक्तेन दशाहसंबंधिनविधिम
ह॥ संस्कर्तादर्शयुजे समधुरहनतः प्रत्यहं पिंडमेकं भूमावेवावपेत त्रय
श्विंसेन चरुद्रव्यमेवोपरि स्यात्॥ हाहा ज्ञादेवगणं पंचयनदिनमिदं स्यादि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ने·भा·

तो क्रों चतुर्णामेकस्मिन्सप्तमे वाह्नि नवमदिने वानुपेते तु नैतत्॥ १८॥ सं
स्कर्तो दाहको दहनतः। दहनानंतरं प्रत्यहं प्रतिदिनं दर्भपुंजे भूमावेवेति।
भूमावेवास्तृते दर्भपुंजे एकैकं पिंडं समं भुयथा भवति॥ तथाचापेद्यार्क
दशाहं एकैकमेव पिंडं दद्यादिति भावः॥ तथास्मृतिः। नवभिर्वै दिसैर्द्या
न्नव पिंडान्समाहितः। दशमे पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत्॥ अत्र भूमा
वित्यनेन पात्राणादिव्यावृत्तिः सूचिता तदुक्तं शंखेन॥ भूमौ माल्यं पिंडं
पानीयमनुलेपनं। नवदघ्नादिति पिंडदाने द्रव्यनियममाह प्रथमेति॥ प्रथमदि
ने यच्च द्रव्यं तदेवोपरि दशाहं यावद्दशाहं कर्तव्यं न तु द्रव्यांतरमुपादेयमिति
यावत्॥ तदुक्तं पुनः स्वेपमुनिना॥ शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्व
पेत्। प्रथमेह्नि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकमिति॥ अथ वपनकालमाह।
दाहारे वेति॥ चमनदिने दाहात्क्रांदवगणपंनतु मरणदिनादितिअस्थिसंचयनं
तु दाहात्क्रांत तास्तु यथा विधीयते गिरोवचनादिना वः। इदं वपनं आदिदि

११५॥

स

...द्वे दाहदिनतो यानि चत्वारि दिनानि तेषां चतुर्णां दिनानां मध्ये एकस्मिन्दि
ने दाहतः सप्तमे वाह्नि नवमदिने वा कार्यमिति विशेषः॥ तथाच संवर्तः॥ प्र
थमे ह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा। अस्थिसंचयनं कार्यं दिनात्तद्गोत्रजैः सह॥
तथा च स्मृत्यंतरेपि॥ द्वितीये चैवास्थि संचयनं इति॥ तथाच विष्णुरपि॥ चतु
र्थेह्नि अस्थिसंचयनं कुर्यात्तेषां गंगांभसि प्रक्षेपादिति॥ अथ एकोनत्रिंशन्नव
तोदवेदास्थि संचयनं कुर्यात् ... वर्षीयस्य तु ऊते तु परिवपनं नखच्छेदनं स नक्तं तेम ध्ये
... वपनादिविधिमाह। वर्षीयस्य तु ... वापादिनित्यम्॥ अत्र स्मार्त्तं मुभार्यं भणित
...कृते दुह्यः चेत् परमगुरुः स्वेव वापादिनित्यम्॥ अत्र स्मार्त्तं मुभार्ये भणित
... दुः चेत्परमगुरुः श्वेव वापादिनित्यम्॥ ... यस्त्रे दत्तसुरेभ्यः मुभा
मभ्यत्तितं स्वस्वन्यशोर्वि दित्वा लेख्या दानं च दद्यादनुभयभिदे मूसुरेभ्यः मुभा
यम्॥ अत्रस्मार्तं मुभार्यं भणितं॥ २५॥ वर्षीयसि वृद्धे संस्थिते सति पुनः सूत
कांते दशमेह्नि उपरिवपनं नखच्छेदनीयं कनीयांसः कुर्युरिति शेषः॥ ऊतेउ
परिवपने तूर्द्धनिकेशश्मश्रुवपनं॥ अथवा मध्ये केचिन्मध्ये आशौचमध्ये दि
नीत्तनीये पंचमे वा दिने कर्तव्यमित्यूचुः। इति देवलवचनं। दशमेह्नि संज्ञा
सेस्नाने ग्रामाद्बहिर्भवेतां तत्रस्थानिवासंसि

त्रि॰भा॰

केशश्मश्रुनखानि च॥ तथा च स्मृत्यंतरे॥ द्वितीयेह्नि कर्तव्यं क्षौरकर्म प्रयत्न
तः॥ तृतीये पंचमे वापि सप्तमे वाप्रदानतः इति॥ वपने निमित्ते विशेषमाह ग्रंथे
कता माह॥ पितर्यपरमगुरौ चैव वापादि नित्यमिति॥ एतेषु च संस्थितेषु वापो
कतामाह॥ ...परमगुरौ चैव वापादि नित्यमिति। एतेषु च संस्थितेषु ...
वपनं तदादिकर्म नित्यमावश्यकं पुत्रादीनां नेतरस्येति भावः॥ तदुक्तं योगा॥ गं
गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ॥ आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु
स्मृतमिति॥ एतत्कांतेयस्य कर्तव्यं दाहकत्रेति॥ अतस्मान्कर्मकर्तव्यं तथाम
स्मतामिति॥ एतत्कांतेयस्य कर्तव्यं दाहकत्रेति॥ अनंतरं तत्स्यादेतेति तु पापप्रा
... सर्वं स्वत्रेचोक्तं विदित्वानंतरं तस्यां ... इति तु पापप्रा
दस्नानं ... भिदे: कुलनाशाय शुभार्थं शुभपात्रेण मूत्रस्त्रेभ्यो ज्ञातिभ्यो
१२ दानं दद्यादित्यमेतत्॥ अथ त्रिंशत्तमेन वृत्तेन शावदग्धा॥ आगतानां प्रेतगृहे
प्रवेशमाह॥ दत्वापिंडं सपिंडाः परशववहनस्नापकाश्चाग्रजित्वा तद्वेश्म द्वारि
न्यस्य प्रशमितमनसो निंबपत्रं विदश्य॥ आचम्याप्यंबु दूर्वांकुरवरवृषभा
नहुतानग्नीन्गोमयं च स्पृष्ट्वा सिद्धार्थैस्तैलाग्निपयदपरिपदं स्पृष्ट्वा सर्वे विशेयुः॥ ११२६॥
पि॥
...कारेति

आचम्याप्यादिसलिलं गोमयं गोरसर्षपान्॥ प्रविशेयुः समास्थाने सा श्मनि परा वैः
॥२॥ सपिंडाः पूर्वोक्ताः परशववहनस्नापकाश्च सपिंडाश्च सर्वे पिंडं दत्वा त
द्वेश्म द्वारि...त्वा अस्य द्वारि प्रशमितमनसः संतः समनंतरं निंबपत्रं विदश्य
पश्चादाचम्यानंतरं मध्ये अंबु दूर्वांकुरवरवृषभानग्नीन्गोमयं सिद्धार्थै
नानि च स्पृष्ट्वा ... सर्वे गृहे प्रविशेयुरिति संबंधः॥
तथा च स्मृतिः॥ इति संस्मृत्य गत्वा स्वगृहं ... सराः॥ विदश्य निंबपत्रा
णि नियता द्वारि वेश्मनः॥ इति श्रीरामचंद्राचार्यकृतायां आशौचत्रिं
शच्छ्लोकी टीका समाप्ता॥ संवत् १८७७ ना फाल्गुण वदि ६ वार गुरु दिने मिति
स्थाने श्री वाराणसी मध्ये लिखितं वंशपुरवास्तव्य अन्यंतरवाति सुपंड्या शंकरराम
बालमुकुंदेन आत्मार्थं॥ ... मुद्रितं ... मुख्य
न लिखितं ग्रंथेषु ... ये... शं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लि
खितं मया॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ ...देशं करे अम
तावादि पाठकमा...नौ ...

अवहतमनुपतनादि॥ [illegible] प्रकारं प्रतेये

अपावमानं [illegible]

मसमृद्राणां [illegible] नास्मान्निधे [illegible] काशेदशा

चपयस्तथा। सर्वे [illegible] पंमध्य [illegible] मविनाशनमिति॥ ९॥